

Hebrew Writers Association in Israel

דמוות האם בכתבי עגנון

Author(s): דוד אברבך

Source:

Moznaim /

מאזנים

(שבט-אדר תשמ"ב, פברואר-מארס 1982), pp. 52-56

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23885365>

Accessed: 19-03-2018 08:39 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

דמות האם בכתבי עגנון

כנ². מבחינת זכרוננו היה עגנון "בור סוד שאינו מאבד טיפה" ולא ייתכן ששכח את שנת עלייתו לארץ ישראל³. יש למצוא

2 "בל"ג בעומר תרס"ט זכיתי לעלות לארץ ישראל". ש"י עגנון: "מעצמי אל עצמי", 1974, עמ' 9, 7. על איתאורם התאריכים, ראה הארתה של אמונה ירון, שם עמ' 462. לפי עדותו של עגנון, הוא נולד בתש"ע באב תרמ"ח - קיץ 1888 (שם עמ' 9), ר"ב תשע עשרה ומחצה הייתי כשעליתי לארץ ישראל" (שם, עמ' 29) - כלומר, בתחילת 1908. פגישתו הראשונה עם ברנר אירעה בסוף אפריל 1908, בהיותו בדרך לארץ ישראל. ראה גרשון שקד, רפאל וייזר (עורכים): "ש"י עגנון: מחקרים ותעודות", ירושלים 1978, עמ' 39. ראה גם מאמרו של יצחק בקון: "על שנת עליר תו של עגנון והמסתעף מזה", "הפועל הצעיר", 9.4.68. עמ' 5-23.

3 לפי ד"ר יונה דוד, מוזכרו של עגנון משך שנים רבות הוא ידע את כל סיפוריו בעל פה (הודעה פרטית מאת ד"ר יונה דוד).

סיפורו "עגנות", שנכתב רק חודשים מועטים אחרי הגיעו ליפו, הוא הישג אמנותי מפתיע לבחור בן עשרים, טבוע ב"סיגנונו העגנוני המיוחד, רגוע ועצוב, מלא רגש עדין וגוני שירה. המבקרים לא עוררו את השאלה מה הביא לידי מטא-מורפוזת ספרותית זו, ועדיין תקופה זו בחיי עגנון עטויה מעטה סוד. יש, כמובן, לייחס את הישגו של עגנון לאווירה התרבותית התוססת בארץ-יש"אל בתחילת המאה, ביחוד לתחיית השפה המדוברת: אך האם יש בשינוי אווירה לבד הסבר מספיק לתופעה אמנותית מפליאה כמו זו שגילה עגנון? כל ימיו הסתיר הסופר את עצמו מאחורי פרגוד סיפוריו ואגדותיו. ואם מדי פעם הוא מגלה טפח, הרי הוא מכסה טפחיים, וכמקור על עצמו הוא בלתי-מהימן. מעניין, למשל, שבמכתבים ביוגרפיים הוא כותב שהגיע לארץ ישראל בל"ג בעומר תרס"ט, בעוד שלמעשה הגיע אליה שנה שלמה לפני

כשרונו הגאוני של ש"י עגנון התחיל לשגשג רק לאחר שהגיע לארץ-ישראל באביב 1908. אומנם גם לפני כן, בבוצ'אץ, הראה סימני בגרות ספרותית, אבל ביידיש יותר מאשר בעברית. אברהם באנד מחווה דעת רבים בכתבו: "מסיפוריו בבוצ'אץ לא היינו חושדים שש"י צ'אצקס הוא הוא אותו הסופר המחונן ש"י עגנון ביפו. ההתקדמות בכשרונו הספרותי היא יוצאת דופן"¹.

"... the Buczacz stories would hardly lead us to the suspicion that S.Y. Czaczkes had the same literary potential as S.Y. Agnon of Jaffa. The advance in writing ability is unusual." Arnold Band: Nostalgia and Nightmare: a Study in the Fiction of S.Y. Agnon, Berkeley, 1968, p. 67.

רוב החומר הביוגרפי על עגנון במסה זו שאוב מעבודתו של באנד.

הסבר פסיכולוגי לשגיאה בולטת זו בנסריות בהן עוזב עגנון את כרצאן, שהן הרקע לגלגול הספרותי שעבר עליו.

אמו של עגנון, שאליה היה קשור באהבה עזה, סבלה שנים ארוכות ממחלת לב. כאשר עזב אותה, היתה בריאותה כמצב של התמוטטות. הסיבה העיקרית לעזיבתו: הצורך להימלט משירות בצבא האוסטרי-הונגארי, אך אין ספק שסבל מגרשי אשמה שזנח את אמו לפני מותה⁴. יש לשער שגרשי אשמה אלה היו כה עזים שהיה נאלץ לדחוק אותם אל מתחת לסף ההכרה. משום כך העדיף להאמין – ורצה שגם אחרים יאמינו – שהגיע לארץ ישראל רק לאחר מותה שחל ב"א ניסן תרס"ט (2 באפריל 1909)⁵. "טעות" מכוונת זו משתקפת ב"תמול שלשום", הרר מאן הגדול שלו על תקופת העלייה השנייה. גיבורו, יצחק קומר, שמכמה בחינות דומה לסופר, מגיע לארץ ישראל למעלה משנה לאחר פטירת אמו (עמ' 1515)⁶.

סביר להניח שמחלתה הממושכת של אמו ומותה בטרם עת היו גורמים מכריעים שהבשילו את בגרותו כאמין⁷. בספרות העולמית יש מספר הגון של דוגמאות מקבילות בהן מחלה ושכול מביאים לידי יצירה אמנותית נדירה. "קוריאולן" (Coriolan) מאת ט.ס. אליוט, "בחיפוש אחרי הזמן האבוד" (A la Recherche du Temps perdu) מאת פרוסט, "דבלינאים" (Dubliners) מאת ג'יימס ג'ויס, "אות השני" (The Scarlet Letter) מאת הותורן, ר'קור יולנוס" (Coriolanus) מאת שיקספיר נכתבו בתקופת האבל הדכאון והמבוכה בגלל מות אמו של הסופר. לאבל יש מוצא בתחום האמנות בו משתדל האמן להתגבר על הטראומה של אבידתו על-ידי הקמת מעין מצבה לאמו האהובה.

4. ראה אברהם באנד: שם עמ' 15.

5. תאריך פטירת אסתר ציאקס נמסר כ"א בניסן תרס"ט. ראה גרשון שקד, רפאל וייר (עורכים), שם עמ' 56.

6. כל הציטוטים (אלא אם כן מצוין אחרת) מובאות מהמהדורה השנייה, "כל סיפוריו של ש"י עגנון", תל אביב, 1953-62.

7. על נושא השכול בעגנון ראה את עבודת מחבר, S.J. Agnon of תזה לדוקטורט, אוניברסיטת אוקספורד, 1980. עבודה זו כוללת ניתוח פסיכולוגי מקיף של הגיבור העגנוני דונה ביתר עמקות בנושאים המחקרים במסה זו. ראה גם: Colin Murray Parkes, Bereavement, Penguin Books, 1976.

מעמד מיוחד בבית ההורים

בהקשר זה ראוי להוסיף כי במשפחת עגנון היתה האם דמות הדומיננטית בעוד שהאב היה אדם פאסיבי יחסית, בעל דמיון יותר מאיש מעשה. כן יש להטעים שככבוד בין חמישה ילדים, שעלה בכשרונו על כולם, היה לעגנון מעמד מיוחד בבית הוריו, ביחוד בעיני אמו. בעודנו בחור צעיר היה משען לאמו במחלתה רחוקה מכלה זמן רב בקרבתה. יחסי האם ובנה נתהדקו גם על-ידי היעדרו של בעלה מוכר הפרוות, שלעיתים קרובות היה נאלץ לנסוע לערים אחרות לרגל עסקיו. היא עודדה את שאיפותיו הספרותיות של בכורה ועוררה אותו להתעניין בסיפורי מופת של הספרות העולמית.

קשריו האינטימיים עם אמו גרמו לו לעגנון מעין אובססיה ספרותית ליחסים לא-שכיחים בין בנים לאמותיהם, וסימני הטראומה שנגרמה על-ידי מיתת האם קודם זמנה מהווה מוטיב חוזר ברוב סיפוריו החשובים. הד לאופי הביוגרפי של סיפוריו, שבהם מתאר עגנון אימהות חולניות, מוצאים אנו בנאומו בבית שוקן לרגל יום הולדתו החמישים: "בדמי ימיה מתה עלי אמי, כבת ארבעים שנה היתה במותה, ועדיין אור נשמתה מאיר לפני כמיתתה כבחייה. ואם אלף אמהות טובות אצירי – מעשיה הטובים יאירו עליהן מאורה"⁸. המשפט "בדמי ימיה מתה אמי" מתחיל את הסיפור "בדמי ימיה" המשקף את מחלתה האחרונה של אמו.

"עגנונות", שנכתב כמה חודשים לפני מות אמו, מרמז לעוגמת נפשו על פרידתו ממנה. קודם לעלייתו אף פעם לא היה רחוק מאמו זמן ממושך. פרידה במקרה זה היתה בבחינת אבידה שאינה חוזרת. אין ספק שבלבו של עגנון קוננה דאגה, ששוב לא יראה את אמו לעולם. אומנם ב"עגנונות", בדומה לכמה מסיפוריו שנכתבו לאחר מכן (כגון "בדמי ימיה" ר"שכועת אמזנים") מוצאים אנו שינוי בולט המראה שאפילו בתקופה זו ראה עגנון צורך להשיג ריחוק אמנותי מחוויותיו האישיות. אשה, ולא איש, סובלת את צער אבידת אמה, אך באותה שעה, ב"עגנונות", גבר – האומן בן-אורי – למרות שאבידה זו אינה נוגעת בו ישירות, שקוע בעצב, בחרטת, ביאוש, כאילו הוא עצמו נתייחס מאמו.

8. ש"י עגנון: "מעצמי אל עצמי", שם עמ' 26. "בסיפורים רבים וחיובריים העלית את זכרונה" (שם).

לאחר שבן-אורי גומר את בנייתו וחי ריטתו של ארון הקודש, הוא דומה לאבל: הוא "עומד ככלי שנתרוקן... דומה הוא כאבר שנקרע מתוך גופו. נדמה לו כי בזה בא הקץ לחיי רוחו... נפשו עגמה עליו והתחיל בוכה שלא מדעת... וקשה לו רצון צער לו וגעגועים גדולים לו... אלמלא היה יכול לפחות לראות אותה ריבה נאה, את דינה, ולשפוך לפניה שיחו"⁹. התיאור של דינה נראה כמעט כמו אידיאל-זאציה של האם המתה: "זיו פניה כבת מלכים, צדקת ישרה כאחת מהאמהות"¹⁰.

פרט קטן וחשוב שלכאורה אין לו כל צורך בסיפור הוא הזכרת אם דינה. דמות זו מופיעה בסיפור לאחר שדינה נתמלאה קנאה וכעס על בן-אורי, ובשצף קצף היא מפילה את ארונו ארצה. ומיד היא מתיישרת באשמה וחרטה על חטא זה ועל הפגם שהטילה באופיה. היא מודעת כי שוב אינה דומה לאמה בצדקתה ויושרה. "על משכבה בלילה דינה שוכבת ולבה ער ומכה אותה מלקות הנפש בלי רחמים. אש של גיהנום יוצא מקרבה ושרפתה. גדולה רעתה וחטאתה מי ישאנה?... כובשת היא את פניה בכר מרוב כאב וכרשה – ואינה יכולה לכבות. עומד חטאה לנגד עיניה כמלאך דומה, חרבו שלופה, וחורש הוא עליה רעה..."¹¹. היא קופצת מעל מיטתה ורואה את עצמה כראי: "ראי של אמה היה זה ולא נשאר בו כלום ממאור פניה היפות. ויודעת היא דינה שאם תעמוד כנגדו ויראה לה זה רק את פניה, פני חר טאת ופרשעת: 'אמא, אמא' מצעק לבה בקרבה, והיא משתוקקת לקרבת נפש ארבת שתפול אליה ותשפוך מרי שיחה לפני – ואינה מוצאת..."¹².

רגש הכעס החרטה והאשמה של דינה שנראים מוגזמים קצת – כיוון שאף "חר ליה אחת שבו Edjybe xreyuW לא נשתבחה" רה"¹³ – דומים לרגשותיו של בן-אורי אחרי גמר יצירתו: גם דינה וגם בן-אורי מראים סימני אבלות. כן יש לציין שעגנון משווה את ארון הקודש לארון מתים: "מטעי שושנים ופרחים מתנדנדים ואב-לים עליו כמו על גבי קברו של מת"¹⁴. לפי תוכן הסיפור אין מקום לאבלות זו. יש למצוא לה הסבר בחיי הסופר עצמו.

9. ש"י עגנון: "עגנונות", "העומר", תשרי כסלו, תרס"ט, עמ' 56.

10. שם, עמ' 53.

11. שם, עמ' 57.

12. שם.

13. שם.

14. שם.

סיפור, למשל, בה בשעה שהוא מתגעגע למרים, הוא זוכר את אמו: "בלב עגום היה חוזר הביתה. אמו החולנית שוכבת על מיטתה. חמדת ניגש אליה והיא תומכת עליו את גופתה החביבה ומספרת לו בין הערבים מערוב ימי נעוריה. בריאה היתה אז וחזקה וליופי אין משלה בעירה ומסביב. גדולי העיר היו משכימים לפתחה, רוצים לזכות את בניהם בה, אבל אביה לא נענה להם והביא לה ממרחקים מתנה טובה אחת, כלי מפואר מלאה תורה וחכמה. אמנם רוב דבריה של אמו לא היו אולי די מובנים אז לפני שנות הילד, ברם קולה היה כל כך רך ועצוב, והיה מזלף כשמן הטוב בעצמותיו, וריחו, שלא פג אפילו בימי עניו, היה מעדן אותה עכ"שיר"16. חמדת נכסף לימי ילדותו כשהיה נהנה מדבקתה הנפשית, ומקרבתה הפיזית. הוא זוכר מה שהיתה אמו מספרת לו: "יוםם על כפים נשאתיך ובלילה היה קשה לי להיפרד ממך, אך אביך היה מאיץ בי, מבקש ואומר, שאשכב לנח"17. לאחר שחמדת עזב את אמו, הוא כולל שקוע ברגשי אבידה, וזכר האם עולה לפניו תמיד, לפעמים באופן ישיר ולפעמים בצורה סמלית: "החמה כבר נתעלמה עם נרתיקה, רק זיקי נוגהה האחרונים עדיין פשוטות הן כלפי העירה כידי אם רחמניה עוברת אורח"18.

ייתכן שהחרטה שמביע חמדת על עזבו את זהרה ב"לוד" משקפת את רגשי האשמה העמוקים יותר על שנטש את אמו. רהנה בתקופה זו ספר שיריו עומד לצאת לאור: "שלושם יצאתי ירושלימה. המה דורה כבר יצאה ממכש הדפוס. בכל הדך לבי אמר לי: אכזר! מי לך שם ומה לך ספרך ושיריך? לא יועילו לך ביום עברה. אל ביתך שוב ושב שם על מיטתה. כי ביום עזבך אותה מות תמות"19. מכאן ברור שבעיני עגנון היתה נטישת חולה גורמת למוות. ברם לזהרה אין מרפא. בשעת גסיסתה היא מסתכלת בתמונתו של חמדת שעליה חרוז לה שיר, וברגע האחרון דם זורם מפיה ומכסה את החרוזים.

16. שם, 16.7.1909.

17. שם.

18. שם.

19. שם. כדאי לציין שלפי המדרש "לוד" הוא שם של עיר שבה מלאך המוות אינו שולט (בראשית רבה ט, סט, ח); והוא גם שם של עצם הקיימת לעולם הנמצאת ביסודו של חוט השדרה (ויקרא רבה יח, א). ראוי גם לעמוד על כך שהשם "לוד" מתאים לסיפור רו של חמדת, שכן בזה הוא מביע שאיפתו - שאמנם נראית כחסרת תקווה - לחיי נצח לאהובתו המתה.

אהרן אבני, "אם וילד"

(נוסח ראשון, מסורבל ופרימיטיבי יחסית, של "אגדת הסופר"). הצד השווה בשלד שת הסיפורים הוא שכל אחד מתאר אמן שאהובתו סובלת ממחלה אנושה ומתה קודם זמנה. בשלושת המקרים ניתן לצער ולאבל ביטני באמנות. רפאל כותב ספר תורה לזכר אשתו "שהלכה לעולמה בדמי ימיה"15; חמדת, לאחר פטירתה של זהרה, כותב את הסיפור "לוד" לזכר נשמת אהובתו; ובסיפור המסגרת הוא מספר על אמו כשהיא על סף הגסיסה.

קרבתו של חמדת למרים מבוססת, כנראה, על נטייתו לַדְמוּתָה לאמו. בסוף ה-

15. ש"י עגנון: "בארה של מרים", "הפועל הצעיר", 1.7.1909.

הכתם הפסיכולוגי וביטוייו

מ"עגונות" ואילך תכונה בולטת של הגיבור העגנוני היא אי יכולתו להפריד את זכר אמו מנשים אחרות שאיתן יש לו קשרי אהבה. ב"בארה של מרים" שנכתב זמן קצר אחרי פטירתה של אסתר צ'אצקס, צערו של חמדת ויאושו המטורף כמעט על אוכדן אהובתו הם עזים עד כדי כך ש-אמנות הסיפור היא משנית לאוטוביוגרפיה. שלושה סיפורים כלולים כאחד: סיפור מסגרת המתאר את עלייתו של חמדת לא"י, ושני סיפורים פרי עטו, האחד "לוד" על חמדת עצמו ועל אהובתו זהרה החולה ניה, והשני על רפאל הסופר ואשתו מרים

הכתם הפסיכולוגי של מחלת האם ופ־
סירתה מתפשט בכל כתיבי עגנון. באותו
זמן בו כתב את "עגונות" ו"בארה של
מרים", התחיל לכתוב את הסיפור "הני
דח" שעליו עבד למעלה מתשע שנים²⁰.
בסיפור זה, הטרואומה של מות אם הגיר
בור גרשום קודם זמנה דחפת אותו ליל-
דותיות מופרזת, המונעת אותו מלהפריד
בין זכרונה לבין דמות ארוסתו, מנוחה²¹.
בשכבו במיטת אמו, הוא מדמה את עצמו
לילד השוכב בצדה. בשעה זו הוא מהרהר
על מנוחה: "ילדות היתה בו, כאילו תי-
נוק הוא, ובצדה של אמו הוא שוכב, עד
שבא בעל החלומות והעריב עליו שנתו
בפסוקי שיר השירים ובדמות דיוקנה של
ארוסתו" ("אלו ואלו", עמ' 37). בעגמת
לבו הוא פונה לאלוהים ושופך את נפשו
"כתינוק אל חיק אמו" (שם, עמ' 55) ומ-
תוך הזיה הוא רואה את עצמו "יושב בצ-
לו של הקדוש ברוך הוא ויונק מן המחש-
בה הקדושה" (שם).

עד כמה הוא תלוי באמו, מתחיל גר-
שום להבין רק לאחר מותה: "עד מותה
כפוי טובה היה ובמותה צערו צער, כאדם
שהשפיעו לו לטובה ולבסוף נטרד מחיק
המזל" (שם, עמ' 29). מה שהיה שייך לה
נראה לו כמעט מחלק מהווייתה. סידור
תפילתה נהפך לו לאובייקט של רגשותיו
הדתיים וכיסופיו המיניים: "כמה הוא
מחמד ומתאוה לגפף ולנשק את סידורה
של אמו עליה השלום שהיו ידיה מגפפות
את לוחותיו בתפילתה כדיו של משה
רבנו את שתי לוחות הברית" (שם, עמ'
32). ארוסתו, הקשורה בדמיונו לאמו,
טהורה ותמימה היא כמוה. לא קל לו
להתייחס אליה כברייה בעלת יצרים,
והוא סובל מרגשי אשמה אפילו על סימני
משיכתו המינית אליה: "נראתה לו בבואה
של מנוחה ארוסתו בכלי כסף זורחת כלב-
נה נתאדם כאדם שנתפס על עוון" (שם,
עמ' 36).

בדומה לסיפורו של גרשום, הסיפור
"אחות" מתאר אדם צעיר, נעמן, אפוף
ברוח יגון אחרי מות אמו. נעמן נכנס ל-
חדר אחותו ביפו, מסתכל הוא בה, מזועזע
עד עומק לבו על ידי דמיונה לאמו. "על
יד החלון היא יושבת. ככה ישבה אמו ע"

ליה השלום... אותן הכתפים הרועדות,
אותו הראש הכפוף ואתה התוגה המיוחד
דת המלפפת את כל הקרב אליה" ("על
כפות המנעול", עמ' 406). האחות קוראת
רומאן שהיה פעם ברשות אמה. כמוה היא
מניחה אותו לפני סיומו. נעמן מתמלא
חמלה וכאב לזכר אמו ונושק לה על שפ-
תיה. רמזי יחסים מקבילים מוצאים אנו
גם בין שאר גיבורי עגנון. אם תלות כזאת
מכוונת לדמות האחות או הבת, היא גם
משקפת את יחס הגיבור לאמו.

תלות מוחלטת באם

בסיפורי הראשונים של עגנון, שנכת-
בו לפני שירד מארץ ישראל לגרמניה בש-
נת 1912, ניכר שמחלתה ומותה של אם
הגיבור משאירים בו צלקת פסיכולוגית
עמוקה ומכאיבה, שיש לה השפעה של-
לית מופרזת על יחסיו עם נשים. אולם
הסיפורים שנכתבו לאחר שעגנון חזר ל-
ארץ ישראל ב-1924, מראים בעליל שיח-
סי הגיבור לאמו חרגו מלכתחילה מן המ-
קובל. שאם לא כן, היה מתארשש ממחלת
יגונו ויצר קשרים נורמאליים עם נשים,
כלי להיות מוטרד על ידי זכרונה. כל ימיו
הוא מחפש תחליף לאמו ונמצא איפוא בנ-
סיגה אגוצנטרית תמידית אל הילדות.
רמזים סימבוליים לתכונות אלו נמצ-
אים ב"פנים אחרות" שנוסחו הראשון הר-
פיע ב-1931²². כאן, בדומה ל"עגונות",
נוצר קשר בין הגיבור לבין אמה המתה
של "אהובתו". שני סמלים עיקריים בסר-
פור הם הכוכבות והתולדות. טוני, שבת-
חילת הסיפור נתגרשה ממיכאל הרטמן,
נוטעת כוכבות בתולדות על קבר אמה.
דרך כוכבות אלו תולדות אחרת - שממנה
הרטמן זוכר את עצמו נופל בילדותו - מ-
חוברת לאם וקשורה לטוני עצמה²³. בח-
לום הזיה של הרטמן, טוני מגביהה את
הכוכבות כנגד פניה "ונתרבו הכוכבות
עד שכיסו כל אותה תולדות" ("על כפות
המנעול", עמ' 468). יש לראות את נפיל-
תו של הרטמן מהתולדות כזכרון מסך
(Screen Memory) של קשריו החולניים
עם האם המתה - ועם טוני.

22. נוסח זה של "פנים אחרות" מופיע גם בס-
פרו של הלל ברזל "סיפורי אהבה של ש"י
עגנון", רמת גן, 1975.

23. להזכרת הנפילה של הרטמן יש הקבלה
בולטת בזכרון של סטיון דדלוס בסיפור
A Portrait of the Artist as a Young Man
מאת ג'יימס ג'ויס. בשני המקרים יש רמ-
זים שהזכרונות מסתיימים מעין יחסי ער-
יות של הגיבור עם אמו.

מה שנרמז ב"פנים אחרות" מופיע בג-
לוי ב"סיפור פשוט" שנכתב שנתיים שלוש
לאחר מכן. רומאן זה הוא הסיפור הארוך
היחיד של עגנון המתאר בחור הגדל בבית
הוריו. נישואיו העלובים של הירשל למר-
נה וכיסופיו האסורים לבלומה בת דודתו,
מביאים אותו לידי טירוף סכיזופרני המצ-
ריך טיפול פסיכיאטרי לזמן ממושך. מח-
לתו נגרמת, במידה מסוימת, על ידי אמו
השתלטנית, הכופה על בנה את עול נר-
שואיו ומאלצת אותו להאמין - כמו כל
גיבורי עגנון - ש"הכל בידי האשה" ("על
כפות המנעול", עמ' 98).

הציניות בתיאור האם ב"סיפור פשוט"
עומדת בניגוד לאידיאליזציה הטהורה
בסיפורים הקודמים. אמו של הירשל
עושה אותו לנכה רגשי, שכן היא מונעת
ממנו אהבה שיש בה כדי לעודד את עצמ-
אותו, ומשתמשת בו למטרות אנוכיות.
התוצאה היא שהוא נשאר במצב של תלות
באמו אפילו אחרי חתונתו. אף על פי
שבת-הכרתו הירשל שונא את אמו, תלך
תו בה מוחלטת עד כדי כך ששנאתו אינה
מוצאת לה פורקן. עם זה הוא מעביר את
רגשותיו השליליים מאמו לאשתו.

מ"סיפור פשוט" אפשר להבין את יסוד
רגשי אשמתו הכבדה של הגיבור העגנוני
ביחס לאמו ואת האידיאליזציה הבלתי-
נורמאלית של האשה. רגשותיו האמבי-
וואלנטיים של הירשל לגבי אמו מוצאים
ביטוי בקרע שנוצר בדמיונו בין בלומה,
האשה "האהובה", ומינה, האשה "הש-
נואה". רגשותיו הרצחניים אל אמו מתבט-
אים על פי רוב בהזיותיו ודחפיו הסאדר-
מאזוכיסטיים לאשתו. אך לבסוף התלב-
טותו של הירשל בסבך דחפיו היא למעלה
מכוחותיו הנפשיים ומביאה אותו לידי
טירוף הדעת.

"סיפור פשוט" הוא יצירה מיוחדת ב-
מינה, שבה הדינאמיקה של אופי הגבור
העגנוני מתוארת במלוא היקפה. עגנון
לא כתב סיפור מסובך וריאליסטי כמו
"סיפור פשוט", אף כי "שירה" מבחינה
פסיכולוגית מהווה מעין המשך לרומאן
זה. בסיפורים וברומנים הבאים בעקבות
"סיפור פשוט" - כגון "אורח נטה ללון",
"שבועת אמונים" ו"תמול שלשום" -
חוזר עגנון להטעים את מחלת האם ומר-
תה, אך מתוך עמקות הולכת וגדלה הוא
חושף את ליקוייו הפסיכיים של גיבורו.

רמז לשארית האשמה

ברומאן "אורח נטה ללון" הגיבור,
שמואל, חוזר לעיירת מולדתו, שיבוש;
שם הוא נמשך לאהוב את רחל, בתו של

בעל האכסנייה. ברוך קורצווייל²⁴ מפנה את תשומת ליבנו לסמיכות פרשיות חשר בה: מייד לאחר ששמואל מגלה לנו את רגשותיו לרחל הוא מאבד את מפתח בית המדרש. בדומה לגרשום ב"הינדה" אין ביכולתו של שמואל להתייחס אל רחל אלא כאל אידיאל הנראה מרחוק, ולא כאל אשה מציאותית ומינית, בעלת תכונות רעות וטובות. כשם שבית המדרש נעול בפניו, כך גם הוא עומד תמיד "על כפות המנעול", ולא בפנים, ביחסיו עם נשים. כנראה, מבחינה ממשית קיים אצל לו מעצור פסיכולוגי המונע אותו מלהתקרב אל רחל קירבה מוחשית. אך קורצווייל מתעלם מהמשך הפרשה, הוא הפרק שבו מבקר שמואל אצל קבר אמו. בסמיכות פרקים אלו מדגיש עגנון את הקשר בין רחל לאמו של שמואל ומשקף את תיסכול רגשותיו לרחל משום שהיא מופיעה אצלו כדמות אם (גם שמה מרמז על קשר זה, שכן "רחל אמנו" היה מושג פולארי ביותר בעולם היהודי של העיריה). בפרשה זו, כבסיפורים הקודמים, עגנון רומז על שארית אשמתו המעיקה עליו שנטש את אמו במחלתה האחרונה. בדרך לקבר אמו, שמואל פוגש את מיניקתה הקשישה, פרידה קיסר, שגם בנה הניח אותה והלך לו. היא מלאה מרירות עד כדי כך שאבד לה חפץ החיים: "וכי לא מוטב היה, שהיה נוטל סכין ושוחטני" (עמ' 79). היא אומרת לשמואל שאילו היה בנה חוזר, היתה לועגת למוות, אך יודעת היא שסופה להיקבר עלידי זרים. כשפונה שמואל ללכת אל קבר אמו, עיניו מתמלאות דמעות: דבריה של פרידה קיסר כמחט בבשר החי. חש הוא בליבו שאלו הם הדברים שהיתה אמו אומרת אילו היתה חוזרת מעולם האמת.

הסיפור "שבועת אמונים", בדומה ל"תמול שלשום" (שנכתב בערך באותו זמן, בשנת מלחמת העולם השנייה), חוזר לתקופת העלייה השנייה, ולמוטיב המוכר של אדם צעיר הקשור בתלות מחניקה לאמו. אהבתו של יעקב רכניץ, לאצות הים – הוא ביולוג ימי – משקפת את יחסיו לאמו ולשושנה אהובתו. התלהבותו בחיפושיו אחרי אצות וניתוחן יש בה אספקט מיני: למעשה האצות דומות ל"בשר חי" וחוא "דבק בים" כאדם שדבק באשה ("עד הנה", עמ' 218)²⁵.

דמותה של שושנה נאחזת בסכך דמירנו בגרטרוד, אמה המתה, שאליה הוא

24. ברוך קורצווייל: "מסות על סיפורי ש"י עגנון", 1970, עמ' 59 וכו'.

25. ראה בראשית ב, כד, "ודבק באשתו".

קשור באופן מסתורי כמו אל הים. אחרי מותה היא נשארת חרותה בזכרונה, למרות ששושנה לוקחת את מקומה כ"מין פעולה חדשה מפעולות הנפש, כשהנפש כוללת עצמה עם הנעדר ועם המצוי ונכללת בשניהם כאחד" (שם, עמ' 225). רכניץ מסתכל עלידי שושנה "כדרך שהיה מביט על אצבעותיה של אמה, כשהיתה משימה ידה על השולחן היה פיו מתרגש והיה מבקש לתת שפתי על-הן" (שם, עמ' 268). בסוף הסיפור בשעה ששושנה רצה על חוף הים, רכניץ רואה בדמיונו את החלפת הנעדר והמצוי – שושנה, גרטרוד ואמו.

גם ב"תמול שלשום" נמצא המוטיב של פטירת אם הגיבור, הממלאה את חייו ביגון. יצחק קומר (בגרמנית: יגון) מחפש לו תחליף: "היה ברור בעיניו שאין בעולם אשה כאמו. וכיוון שמתה אמו עתידה אשה אחרת שתבוא במקרה צנועה וחסודה כאמו" (עמ' 90). כשבחורה נותנת לו תפוז הוא זוכר את אמו; כשהוא מנשק לה הוא זוכר את הנשיקה שנשתמרה בפיו משעת גסיסתה. ראוי לציין גם שביום השנה לפטירת אמו מתחיל יצחק קומר לחזור בתשרי בה – ואמונתו שהתרופפה מאז בואו ליפו מתחדשת. הוא נכנס לבית כנסת לומר קדיש: "וכיוון שנזכר באמו נזכר באותם הימים שהיה תינוק והיתה אמו עומדת אצל מיטתו ומקריאה את קריאת שמע. ושתי אהבות, אהבת השם ואהבת אמו, הרגישו את לבר" (עמ' 342).

רגשות כמוסים ודחפים אסורים

כפי שאנו רואים, אפילו כשהגיע לשנות החמישים של חייו, שלושים שנה אחרי "עגונות", אי אפשר היה לו לעגנון להיפרד ממוטיב מרכזי זה – יצירת גיבור קשור לאמו עד כדי כך שזכרונה מונע אר תו מליצור יחסים נורמאליים עם נשים. עובדה היא: גם ב"שירה", הרומאן שנשאר אר בלתי גמור בשעת מותו ב-1970, הוא עודנו מתלכט בבעיות אלו. ברומאן זה יחסיו של הרבסט לאחות שירה הם כמעט בלתי מובנים אלא אם כן רואים בה דמות אם שבה הוא תלוי. לא מקרה הוא במבנה הרומאן שפגישתו הראשונה עם שירה מתרחשת כמעט בדיוק ביום השנה למיתת אמו, ושהרבסט מודאג מאוד מהתאמה זו. יש לציין גם ששמה של שירה הוא שינוי קל של שמה של אמו, שרה.

ב"שירה", בפעם הראשונה בחייו, עגנון מייצג גיבור שדחפיו הרצחניים לדמות-אם אידיאלית אינם מאופקים או

מוסווים עלידי המספר. הרבסט שנא את שירה תכלית שנאה, אפילו בטרם הכיר אותה. בדמיונו שירה נדרסת עלידי מכת ניה, היא סובלת ממחלה ממארת, היא נחבטת, נאנסת, ואבריה נחתכים ממנה. התכונה הכוללת ברומאן היא תיאור אופיו הילדותי של הרבסט שנמצא תמיד בחיפוש אחרי אהבה שלעולם לא ישיגה. אין חוסר ברמזים שטראגדיה פסיכולוגית זו תוצאה היא של קשריו הפגומים עם אמו. היגון הגולמי של "עגונות", "בארה של מרים", ו"הנידח" חף עבר. מה שנשאר אר הוא הצורך להתיר רגשות כמוסים ודחפים אסורים.

האובססיה של עגנון לגבי האם או דמות-האם החולנית והמתה, שהתחילה בתקופת פטירת אמו בשנת 1909, רדפה אותו כל ימיו. יש לראות בסיפוריו הקודמים את הביטוי הברור והחזק ביותר של הלם אבידתו ותהליך האבלות, הכעס, החיפוש אחרי תחליף ושאיפה להשלמה אחרי מותה. אך גם בסיפוריו המאוחרים – כגון "פנים אחרות", "שבועת אמונים" ו"עידו ועינים" – מוצאים אנו צלילים רפים של אבידה וחיפוש, כמעט לא ניכרים, כאילו התכווץ הכאב והשאיר רק שרידים דקים של צער.

אחד הצדדים השווים בסיפורים הקודמים והמאוחרים הוא, כפי שראינו, אר יכולתו של הגיבור להימלט מצל השפעת אמו ביחסיו עם נשים. אר יכולת זו נגרמת לא רק עלידי הטראומה של מחלת האם ופטירתה, אלא גם עלידי עצם קשריו המעיקים עם אמו. ב"סיפור פשוט" בלבד, בין כל סיפוריו, מתאר עגנון מציאות עכורה זו. חפצו האדיר ליצור יחס אמבי וואלנטי לאמו נגלה בביטוי מוחלט ומפורט עשרים וחמש שנים אחרי הופעת "עגונות". אין ספק שפרידתו של עגנון מאמו, מחלתה האחרונה ומותה בדמי ימיה, העניקו לו חומר סינטי שהטריד אותו כל ימיו.

*מחבר המאמר, ד"ר דוד אברבך, הוא יליד לונדון. בילדותו עבר עם משפחתו לבלטימור שבארה"ב, שם קיבל חינוך עברי מעולה. בנעוריו חזר לאנגליה. כאר ניכרסיסט לונדון זכה לתואר ראשון בספרות אנגלית. עתה הוא עוסק בספרות השוואתית (עברית ואנגלית) באוקספורד. בשנה שעברה הוענק לו תואר דוקטור באוקספורד על דיסרטאציה שלו "נושאים פסיכולוגיים בכתבי עגנון".